

Polská přísloví ve sbírce Václava Flajšhans *Česká přísloví*¹

Abstract

The article presents Polish proverbs included in the Václav Flajšhans' s dictionary *Česká přísloví*. The author notes that in addition to a significant group of lexical borrowings that permeated from the Polish language to the Czech language in the 19th century, a large group is also proverbs. In the Flajšhans' s dictionary there are differentiating informations near those proverbs showing that author of the dictionary was aware that some of them may be common to the Eastern and Western Slavs.

Článek ukazuje polská přísloví obsažená ve slovníku *Česká přísloví* Václava Flajšhans. Autor poznamenává, že vedle významné skupiny lexikálních výpůjček, které pronikaly z polštiny do češtiny v 19. století, je zde také velká skupina přísloví. Ve slovníku Flajšhans se rozlišují informace, které dokazují, že autor slovníku je si vědom toho, že některá přísloví mohou být společná východním a západním Slovanům.

Keywords: paremiology, proverbs, Czech, Polish, Václav Flajšhans

Klíčová slova: paremiologie, přísloví, čeština, polština, Václav Flajšhans

České národní obrození, jehož duch do slavistiky vdechli Josef Dobrovský, Josef Jungman a jejich následovníci, se stalo, jak je známo, mocným podnětem pro vzájemné vztahy slovanských jazyků a aktualizaci jazykových systémů různých slovanských národů (Лилич 1982, 2016; Абисогумян 2009). V návaznosti na tento kurz se „buditelé” v mnoha slovanských zemích obrátili k staročeskému jazyku a „oživenému” jazyku Jungmanovy doby jako ke zdroji obohacování

¹ Исследование выполнено при поддержке Российского научного фонда (проект № 17-18-01062 – „Русская народная фразеология в лексикографическом освещении (принципы и разработка «Полного фразеологического словаря русских народных говоров»»), реализуемый в Санкт-Петербургском государственном университете.

svých vlastních jazyků. Zvláště silný vliv český jazyk měl na slovenštinu, horní lužičtinu, chorvatštinu, slovinštinu a také polštinu.

Samozřejmě, česko-polské kulturně historické a jazykové česko-polské kontakty byly intenzivní už před „buditelským” obdobím (Matla 2012). Počínaje článkem V. Neringa o vlivu staročeské literatury na starou polskou literaturu (Nehring 1876) se toto téma stává leitmotivem mnoha studií. To je pochopitelné: jak dávno poznamenal R. Jacobson:

Za celého středověku byl český stát pro polskou duchovní kulturu stálým a předním dodavatelem vzorů a podnětů, myšlenek a uměleckých hodnot, nových pojmů a nových terminů (Jacobson 1939, s. 17).

Výpůjčky z českého jazyka z dávné doby zanechaly velmi hluboké stopy v polské slovní zásobě, protože byly již „testovány na odolnost” českými „buditeli” (Nitsch 1933, 1954; Stieber 1955; Reczek 1968; Dunaj 1977 atd.). Zvláště intenzivně zkoumal toto téma M. Basaj (Basaj 1966) ve spolupráci s J. Siatkowskim. Polští bogemisté vytvořili originální lingvistický „sériál” s názvem *Przeгляд wyrazów uważanych w literaturze naukowej za bohemizmy*, jenž se pravidelně publikoval více než deset let (Basaj, Siatkowski 1964–1976, 1967–1972), a posléze byl vydán ve formě hotové monografie, či spíše – historického a etymologického slovníku (Basaj, Siatkowski 2006). Mnohé výsledky této důkladné studie byly zahrnuty v korpusu několikrát uveřejněného slovníku *Słownik czesko-polski* (Basaj, Siatkowski 1991, 2002, 2007, 2010).

Jak vidíme, problém česko-polských kontaktů byl hluboce studován a je založen na spolehlivém faktickém materiálu. Nicméně, v přehledu kulturních studií v této problematice, autor jedné z nejnovějších prací zdůrazňuje, že ačkoli „wiele już zrobiono, to jednak obszar ten wymaga dalszych i pogłębionych badań” (Matla 2012, s. 232). Jednou z vyhlídek dalšího vývoje tohoto tématu, jak se zdá, je podrobnější studie zpětného toku česko-polských kontaktů, a sice polonismů v českém jazyce. Tento proud nebyl o nic méně mocný než tok „tak zwanych bohemizmów w języku polskim”. Ale proud polonismů do českého jazyka začal z větší části později, právě během českého obro-

zení. Samozřejmě, že ve studiích tohoto období (Лилич 1982, 2016; Абисогумян 2009 aj.) je zdůrazněna role polonismů při obohacování českého spisovného jazyka. V monografii Teresy Zofie Orłoś *Czeskie odrodzenie narodowe i językowe* se také uvádí několik konkrétních skutečností o takových lexikálních výpůjčkách J. Jungmana a jeho nástupců jako *podmět, slovník, výraz, jesnost, logičný, botvína, bulva, zavilec*... Není náhodou, že poslední část knihy T. Orłoś je věnována vlivu polské kultury a jazyka na obrození českého spisovného jazyka. J. Jungman při práci na svém slovníku se z velké části opíral o lexikografické zkušenosti B. Lindeho a takové postavy polské a české kultury jako F.L. Čelakovský, P.J. Šafařík, K.H. Mácha udržoval aktivní kontakty s polskými emigranty, což zanechalo stopy také v češtině této doby. V současném českém jazyce se také aktivně využívají lexikální polonismy, jejichž krátký seznam uvádí T. Orłoś (Orłoś 2000, s. 82–84). Na tuto stranu polsko-českých kontaktů správně upozorňuje G. Balowska ve své recenzi na monografii polské bohemistky (Balowska 2001).

Spolu s lexikálními výpůjčkami z polského jazyka pronikalo do českého jazyka obrozeneckého období mnoho přísloví a rčení. Je známo, že problém výzkumu parémií je složitý a vyžaduje obzvláště důkladnou analýzu. V tomto ohledu zkušenost jednoho z nejlepších odborníků na staročeský jazyk V. Flajšhanse, který před více než dvěma sty lety vydal dvoudílný slovník českých přísloví a výroků, jenž nedávno byl znovu vydán autorem těchto řádků a L. Stěpanovou s předmlouvou a komentáři, je mimořádně poučná (Flajšhans 1911–1913, 2013).

Počet paremiologických polonismů registrovaných V. Flajšhansem v tomto slovníku je zarážející. Zde je jen několik jednoduchých výpočtů, které se vztahují, podle definice St. Skorupky, na „naturalne“, tj. odrážející více či méně univerzální skutečnosti (Skorupka 1958) – například přísloví a výroky se somatickými komponenty:

HLAVA zahrnuje 78 paremiologických hesel (t. 1, s. 261–271 – čísla v kulatých závorkách označují stránku ve slovníku V. Flajšhanse). Z těchto 20 je V. Flajšhansem kvalifikováno jako potenciální polonismy: *Hlava jako bane a mozku nic jest polské Głowa jak bania a mózgu nic; Hled' me raději k hlavě než k ócasu – Lepiej sić ukloniż*

głowie niy ogonowi; Kde hlavy není, řádu nenajdeš – Gdzie głowy niemasz, rzędu nie pytaj; má olej v hlavě – ma olej w głowie; Poznás po vřavě, co v hlavě – Poznac wnet z mowy jakiej kto głowy atd.

NOHA zahrnuje 31 paremiologické heslo (t. 1, s. 1449–1452). Z těchto 18 je V. Flajšhansem kvalifikováno jako potenciální polonismy: *co noha nohu mine (jiti ...) – isć noga za nogą; Dal jsi rukama, vyběhej nohama – Dawszy rękoma biegaj nogoma; Komu se noha podvrtila, ledakdo naň doskakuje – Komu się noga powinie, leda kto się go nabije; Mám za jednu nohu viseti, lepěji juž za obě – Mam za jedną nogę wisieć, lepiej juž za obie; naděje v nohách – nadzieja w nogach atd.*

OKO zahrnuje 58 paremiologických hesel (t. 2, s. 29–40). Z těchto 15 je V. Flajšhansem kvalifikováno jako potenciální polonismy: *Oči víc vidí než oko – Oczy więclj widzą niżli oko; oči komu za mydlit – zamydlit komu oczy; Oko do srdca okno – Oko do serca okno; Oko je studu rozsudí – Oko wstydu rozsądnik atd.*

RUKA zahrnuje 62 paremiologická hesla (t. 2, s. 386–396). Z těchto sedmi je V. Flajšhansem kvalifikováno jako potenciální polonismy: *cizí ruce lehké, ale neužitečné – cudze ręce lekkie, ale nieuzyteczne; Každá ruka pěkná, která dává – każda ręka piękna, która co daje; z mnoha ruk větší pomoc – z wielu rąk więksha pomoc; všecko mu z rukou letí – wszystko mu z rąk leci atd.*

Srov. také paremiologickou řadu s jedním z neaktivnějších „přirozených“ animalismů – PES. Zahrnuje 84 paremiologická hesla (t. 2, s. 129–145). Z těchto 23 je V. Flajšhansem kvalifikováno jako potenciální polonismy: *Bitému psu jedno hól ukaž – Bitemu psu tylko kij ukazać; Boj se, lviku, kdy psa bijí: jest překlad polského Bój się, lewku, gdy psa biją; Dobrá psu mucha, chlapovi repa – Dobra psu mucha a chłopowi rzepa; Pes horší, co mlčkem kouše – Pies gorszy, co milczkiem kąsa; Pes štěká a pán jede – Pies szczeka a dworzanin jedzie; psi mu za uchem vyjí – psy mu za uchem wyją; zjedl pes sádlo, čuje se – zjadł pies sadło atd.*

Je samozřejmě, že sám V. Flajšhans si byl dobře vědom toho, že ne všechny česko-polské paremiologické konvergence mohou být diagnostikovány jako polonismy. Proto je důsledně označuje ve své slovní zásobě a charakterizuje je různými rozlišovacími znaky: *je polské, je polské z Lindeho, jest překlad polského, také polsky, srovn. polské*. Na první pohled takové paralely se mohou zdát být identické. Nicméně pokud si pečlivě přečteme tato označení, můžeme zjistit, že rozlišují stupeň „polskosti“ v diagnostice původu konkrétních českých parémií.

Označení *je polské, je polské* z Lindeho zřejmě nenechává pochybnosti, pokud jde o zdroj přísloví nebo výroků, což dává V. Flajšhans ve slovníku najevo. Poznámka *jest překlad polského* naznačuje možnost doslovného překladu (tj. kalku). Označení *také polsky* ponechává čtenáři na výběr: buď označované parémie v českém a polském jazyce jsou paralely nebo geneticky společné jednotky, nebo v českém jazyce jsou „inspirovány“ polským zdrojem. Poznámka *srovn. polské* má upozornit čtenáře a poukázat mu na figurativní a strukturní podobnost českých a polských parémií, aniž by to nutilo přijmout kvalifikaci parémie jako polonismus. Tímto způsobem, jak vidíme, V. Flajšhans jemně a podrobně stupňuje předpokládaný a odhalený paremiologický polonismus ve svém slovníku.

Zde jsou typické příklady takového rozdělení různého označování přísloví a výroků, které autor slovníku kvalifikuje jako polonismy:

1. „Je polské“:

Kdo se rád učí, brícha netučí: je polské *Kdo brzuch nazbyt tuczy, nic barzo się uczy* (t. 1, s. 48).

Cikán svými dětmi svědčí: je polské *Cygan swemi dziećmi świadczy* (t. 1, s. 67).

Cizí věci nad své lepší soudíme: je polské *Cudze rzeczy lepsze się zdadzą* (t. 1, s. 68).

Cnota cizí chvály nepotřebuje: je polské *Cnota cudzej chwały nie potrzebuje* (t. 1, s. 69).

Co je cizí, to ne moje: je polské *Co cudze, to nie moje* (t. 1, s. 69).

Lépe cizím hřbetem než svým zaplatiti: je polské *Lepiej cudzym niż swoim grzbietem zapłacić* (t. 1, s. 70).

Lépe svoje látat nežli cizí chvátat; Lepšie svoje látat' ako cudzie chvátat', slc. je polské *Lepiej swoje tatać niż cudze chwatać* (t. 1, s. 70).

Na cizí chléb nevadí naostrit nože: je polské *Na cudzy chleb i noża naostrzyć nie wadzi* (t. 1, s. 70).

Čas děd, ale s kosou („ač pozdě, přece maří“) atd.: je polské *Czas dziad, ale z kosą* (t. 1, s. 80).

Čas všecko psuje, trávi (hubí, potírá, ztírá): je polské *Czas wszystko psuje, trawi, niszczy ... (i var.)* (t. 1, s. 81).

Kdo čas tratí, tratí to, co časy dají: je polské *Kto czas traci, traci też to, co czasy dają* (t. 1, s. 82).

Kdo času chybil, všecko ztratil: je polské *Kto czasu chybil, wszystko stracił* (t. 1, s. 82).

Lépe před časem než po čase: je polské *Lepiej przed czasem niż po czasie* (t. 1, s. 82).

Pozdě, co se stalo, po čase žalovati: je polské *Próżno, co się stalo, po czasie żalować* (t. 1, s. 82).

2. „Je (jest) polské, z Lindeho“:

Co v břiše, nikdo nevidí, co na hřbetě, na to hledí: je polské, z Lindeho (t. 1, s. 47).

trefil d'ábel na břitvu: je polské, z Lindeho (t. 1, s. 50).

z cibule plakati (= nutiti se ku pláči): je polské, z Lindeho (t. 1, s. 67).

Kdo na cizím skoupý, svého nikdy neudělí: je polské, z Lindeho (t. 1, s. 69).

Kdo prahne cizího, i svoje utratí: je polské, z Lindeho (t. 1, s. 69).

Nesáhni do cizího, v svém sobě vař hrnku: je polské z Lindeho (t. 1, s. 70).

Čas všecko travny (žerce): je polské, z Lindeho (t. 1, s. 81).

Každá věc do času jde a svého se konce dobírá: je polské z Lindeho (t. 1, s. 81).

Hlava učená králům nejpotřebnější: jest polské, z Lindeho (t. 1, s. 263).

Muž hlava v domě: jest polské, z Lindeho (t. 1, s. 267).

Mýlí se nohy, kde bloudí hlava: jest polské, z Lindeho (t. 1, s. 267).

ne má to hlavy: jest polské, z Lindeho (t. 1, s. 267).

pusto v hlavě, nemá všech doma: jest polské, z Lindeho (t. 1, s. 268).

svou hlavou tam stál, císař táhl na vojnu svou hlavou: jest polské, z Lindeho (t. 1, s. 268).

v lese chce ryby loviti: jest polské, z Lindeho (t. 1, s. 776).

3. „jest překlad polského“:

Kde hlavy není, řádu nenajdeš: jest překlad polského *Gdzie głowy nie masz, rzędu nie pytaj*, omylem vzato za původní české přísloví (t. 1, s. 266).

Kde ocas soudí, tam hlava bloudí: jest překlad polského *Gdzie ogon rządzi, tam głowa błądzi*, omylem vzato za původní české přísloví (t. 1, s. 266).

Poznáš po vřavě, co v hlavě: jest překlad polského *Poznać wnet z mowy jakiej kto głowy i slc. Poznać po wrave, čo jest v głowie* (t. 1, s. 268).

V nohách blud, kdy v hlavě neřád: jest překlad polského *W nogach błąd, gdy w głowie nierząd*, omylem vzato za původní české (t. 1, s. 271).

Neprivolávej vlka z lesa: jest překlad polského *Nie wywołuj wilka z lasu*, omylem vzato za původní české přísloví (t. 1, s. 775).

Dal jsi rukama, vyběhej nohama: jest překlad polského *Dawszy rękoma biegaj nogoma*, vzato omylem za původní české přísloví (t. 1, s. 1449).

Komu se noha podvrtla, ledakdo naň doskakuje: jest překlad polského *Komu się noga powinie, leda kto się go nabije*, vzato omylem za původní české přísloví (t. 1, s. 1449–1450).

Oko je studu rozsudí atd.: jest překlad polského *Oko wstydu rozsądnik*, vzato omylem za původní české přísloví (t. 2, s. 37).

Boj se, lvíku, kdy psa bijí: jest překlad polského *Boj się, lewku, gdy psa biją*, vzato omylem za původní české přísloví (t. 2, s. 129).

Když pes spí, žid přísahá, žena pláče, nevěř: jest překlad polského *Kiedy pies śpi, Żyd przysięga, pijany się modli a białogłowa płacze, rzadko wierzyć trzeba*, vzato omylem za původní české přísloví (t. 2, s. 133).

Kdo oltáře nevidal, peci se klaní („t. kdo zvláštních věcí svědom není, ledčemus se diví a za zvláštní drží. Z modlářského papežství vzaté adagium“) atd.: jest polské *Kto nie widział ołtarza, piecu się kłania*.

4. „Také polsky“:

Vidiš v ciziem očě drástu (mrvu) a v svém břevna nevidíš?...

Původní *Drástu (mrvu) a v svém břevna nevidíš?* od polovice XV. stol. zatlačeno nynějším *mrva*. Z bible... Jest obecně evropské; franc., angl., hol., něm. atd. Také polsky *W cudzym oku paździorka szuka, a w swym bierzma szpetnego nie baczy* (t. 1, s. 45–46).

Každá věc má svůj čas; Každá věc má svůj čas a každé předsevzetí svou chvíli; Z bible; Eccles. III I: *Všeliká věc má jistý čas a každé předsevzetí pod nebem svou chvíli; jest čas rození i umírání, čas sázení a čas vykopání... čas mlčení a čas mluvení, čas milování a čas nenávidění, čas boje a čas pokoje.* Odtud evropské; něm. franc. angl.; také polsky *Każda rzecz ma swój czas* (t. 1, s. 81).

Čas všemu přijde; Všem čas – Evropské; něm. *Alles hat seine Zeit*; franc. angl. atd. lat. *Omnia fert aetas*, maď. *mindennek rendelt, ideje vagyon* atd. Také polsky *Czas wszystko przynosi*; slc. *Pride čas i tvoja hodina; Za časom všetko príde* (t. 1, s. 81).

Času čekati, čekati – ten zisk otloží časa čekaje; srovn. *dočkaj času co hus klasu*. – Evropské; také polsky *Czasu czekaj a wszystkiego dokażesz* (t. 1, s. 81).

Všeho do času (Pán Bůh na věky) – *Všeho do času; vše do času*; sluší podle tohoto přísloví se řídit: *Všecky věci do času, ale ne věčně; Všecko je na světě do času* Němcova, Babička; *Všecko trvá jen čas, letošní masopust čtyry neděle; Všecky věci na čas, Pán Bůh na věky; Všeho do času, Pán Bůh na věky; Všechno na čas, Pán Bůh na věky; Všeho do času, Pambú na věky slezsky* atd. Také polsky *Wszystko do czasu a Pan Bóg na wieky* (z českého?), i slc. *Všetko na svete len do času, iba pan Boh na veky* atd. (t. 1, s. 84).

Po búrě bývá jasno – po búrě tranquillitatem facis 1410 HUS, Bible Olomócká I 417; pak evropské: franc., angl., něm., lat. atd. Také polsky: *po burzy pogoda nastaje* (t. 1, s. 57).

cihlu mýti (= marnou práci konati) že nebudu z cihly ryšlavosti smývatí, poznal jsem; *cihlu mejti, aby bílá byla.* Z němčiny; již v XIII. stol. *zigel und den bocscn man nieman volle waschen kan*; toto z latiny *latcerem lavare*; také polsky *cegły nie wymyjesz* (t. 1, s. 67).

hlavu dáti – *hlavu Jan otdal* XIII; *dobrovolně hlavy pod meč podala; hlavu bych za to dal* atd. Také polsky, slc. atd. (t. 1, s. 263).

Když hlava neduží (nemáhá), ve všech údiech nebývá statka... Všeliká se nemoc vzbudí: kdažto se hlava vztrudí, tu zemdlejí všichni údi (v latinském originále: *cumque caput nutat, turbari membra necesse est; Když hlava neduží, ve všech údech nebývá statka... Obecně evropské: hol., dán., it., angl. When the head aches, all the body is the worse, franc. Cui li chies deut, est tuit li membre, něm. Wann das haupt krank ist, so trawren alle glider* (již středohorněm.) atd. Také polsky *Kiedy głowa błądzi, muszą członki za nią* (t. 1, s. 266).

jednu nohú vkročiti, vstúpiti atd. *Jakž tam jednu vstúpiš nohú* XI; *by jednu nohú kročil* XIV; *jednu nohú ven z českého královstvie nevyjeli; byť bychom k nim jednou nohou nevkročili; jednau nohau kročil; ani nohau tam nevkročil us.* Také polsky, slc. atd. (t. 1, s. 1449).

na oko viděti atp. *almužny zevně dávají na oko; jenž sú na oko viděli mnoho skutkuo; to sem já na oko viděl...* atp. Také polsky *na oko: osobiscie, naocznie, dotykalnie* (t. 2, s. 34–35).

vrčí jako pes – *vrčí co pes; jako pes vrčí an mu z hrdla chrčí; vrčice jako pes, jemuž bylo urváno předhozené sousto* atd. Také polsky, slc. atd. (t. 2, s. 144).

vychoval psa na svú nohu – *vychoval psa na svau nohu* atd.; *psa na svau nohu živiti, psa na svau nohu...* – Také polsky *wychował sobię na swoję nóżkę pieska* (t. 2, s. 144–145).

5. „Srovn. polské“:

Kdo chce ciziemu, musí svého nasaditi; kdo chce cizímu, musí svého nasaditi; Kdo chce cizímu, ať nastaví svého – Srovn. polské *Kto się o cudze kusi, swym przyplacić musi* (t. 1, s. 69).

Bitému psu jedno hól ukaž – *Bitému psu jedno hól ukaž* Srovn. polské *Bitemu psu tylko kij ukazać* (t. 2, s. 129).

Kdo chová svého, nebude žádnen cizieho... v cizí se nesluší třiti – Srovn. polské *Kto swego ochrania, cudzego nie pragnie*. Také slc. *Kto si svoje stráží, po cudzom nebaží* (t. 1, s. 69).

po pesku – *jest to po pesku*; srovn. slc. *po peski* (jako *Pán pes*) – Také polsky *po piesku* (pieski) – Srovn. *pes* a polské *pieski* (t. 2, s. 146).

Pověděl Pech: svého hled, cizieho nech; Pověděl Pech: svého hled, cizího nech; pověděl starej Pech: měj své a cizí nech; slezsk. Co je nám do cizího, svého máme dosti – Srovn. polské *Cudzego nie pragni a swojego broń* (t. 1, s. 70).

Zaškúděl, co by cvrčky lúštil; zaškúděl, co by cvrčky lauštil; hubený, jako když cvrčky louská; vypadá, jakoby cvrčky louskal; je jakby samy Švrčky jedl; mor. (švrček); je mizerný; jakby Švrčky lupal mor; srovn. jest na něm masa co na cvrčku; mám hlad, že bych cvrčky polykal atd. – Srovn. polské *Chudy jak ćwierczek polny* (t. 1, s. 75).

*Hled' me raději k hlavě než k ócasu; hled' me raději k hlavě než k ocasu; Měj s hlavami raději činiti, totiž s papežem a císařem, nežli s ocasy; ... Spieše by ocas hleděl pohltiti než hlava; Aby sami hlavou a my ocasem království zůstávali atd. Srovn. polské *Lepiej się uklonić głowie niż ogonowi* (t. 1, s. 264–265).*

*vrtl hlavú – vrtí hlavau, nepotáhne; Luciper ohlédl se maličko na stranu a zavrtěv hlavau řekl; Azaf slyše ráj jmenovati zavrtěl hlavau; srovn. nč. hlavou kroutití, vrtěti, třásti; hlavou házi jako panský kůň atd. Srovn. polské *kręcić głową* (t. 1, s. 271).*

*co noha nohu mine (jiti ...); jiti co noha nohy mine XVI; Šel jsem ale, jen co noha nohu mine, abych si boty nezamazal; jede jen co noha nohu mine; Šel jsem tím údolím v myšlenkách, co noha nohu minula atd. Srovn. polské *iść noga za nogą* (t. 1, s. 1449).*

*Svoji sě psi hryzte a cizí nepřistúpajte – Srovn. polské *Gdzie się swoje psy kęsają, niech się cudze nie mieszają* atd. Zakládá se na tradici lidové (t. 2, s. 143).*

Značkou polonizmu slouží pro V. Flajšhansse často samotný tvar určitého slova. Zde jsou jen dva typické příklady jeho podobného označování:

HLAVÁČ *hlaváč* = Grosskopf (*odtud pak* nč. *název zvířat a rostlin*); *odtud pak* = cervicosus SCIPIO] *to je hlaváč; ty hlaváci hlavatá; z toho v hantýrce zlodějské = soudce: Aby to hlaváci neviděli atd. Potom vlastní jméno Nicolaus Hlaváč 1353 Srovn. *bradáč a hlaváček*. Také polsky *głowacz* s týmiž odstíny významu (t. 1, s. 272).*

OBERVATI – *Kto nechce s námi tancovati, toho obrujeme... Takť sem já po hříechu oberván... Srovn. polské *oberwać* (t. 2, s. 3).*

Je třeba zdůraznit, že nejen výše zmíněná „gradace” potenciálního paremiologického polonizmu byla pro V. Flajšhansse znakem odlišného přístupu k dilematu „výpůjčka nebo paralelismus?”. Jsou tam také často případy, kdy autor slovníku výsloveně vyjádřil své pochybnosti v kategorické diagnóze:

*Uživeš (zaživeš) ho jako pes sádla – vím, že nás nezapomenau jako psa sedlák po sádle, když je sní; uživeš ho co pes sádla; uživeš co pes sádla; dva koflíky (vína) jsem vypil, ač jsem ho potom co pes sádla zažil; zažive toho, co pes sádla atd. – „In eum torquatur, qui multum diuque alicui rei inhiat, sed qua nacta tergo dependit poenas” – Srovn. polské *zjadł pies sadło; wie pies, czyje sadło zjadł*; slc. *Ví pes, či sádlo snědl; vie pes čie sadlo sožral* (neníli přežato z polského) (t. 2, s. 144).*

Badatelé vzájemného jazykového česko-polského ovlivňování stále mají před sebou ještě obtížnou práci v diferenciaci určení paremio-

logických polonismů. V této práci je třeba využívat i materiál jiných slovanských jazyků, především východně slovanských, s nimiž se často spojují polské paralely v českém jazyce, které identifikoval V. Flajšhans. Různé aspekty bádání a metodologické obtíže přesné diagnostiky takových polonismů (M. Basaj a J. Siatkowski by je nazývaly „tak zwane polonizmy w języku czeskim”) lze ukázat na třech příkladech.

1. Baba s vozu, kolům lehčeji (= „když práce, do které se dlouho nechtělo, odbyta, když starý dluh zapraven ... „, Č.) *baba s vozu, kolům lehčeji* 1571 BLAH. Červ. 71 [„staré verštatní” BLAH.]; Č* 582; K. atd. – slovensk. *baba (koza) s voza, vozovi l'áhšie (lahčejší)* Z. XII I 216 – Snad polského původu: srovn. *baba z woza, kołom (koniom) lzej* RYS., KNAPSKI... Také malor., bělorus. atp. (t. 1, s. 5).

Jak lze vidět, polský původ tohoto přísloví určuje V. Flajšhans poměrně opatrně („snad polského původu”), uvádí přitom také slovenskou paralelu a odkazuje na zachycení přísloví v ukrajinském a běloruském jazyce.

K faktům českého paremiologa mohou být přidány také ruské paralely zaznamenané od 19. století v mnoha dialektech různými způsoby: разг., кубан., пск. *Баба с возу – кобыле легче*; тамб. *Баба с возу – колёсам легче*; разг., сиб. *Баба с колёс – колёсам легче* (Мокиенко, Никитина, Николаева 2010, s. 25).

Původ ruského přísloví je spojován s lidovou anekdotou o tom, že žena, rozzlobená tím, že musí nepohodlně sedět na vozíku se zavazadly, rychle z něj seskočila. Muž reagoval na tento čin výrokem, který se stal příslovím. Srov. varianty přísloví: *Кума с возу – куму легче; Шла кума неша, куму легче* aj. Prísloví odráží představu o ženách typické pro patriarchální společnost. Nejsou to přitom výhradně ruské představy, o čemž svědčí rozšíření podobných přísloví u dalších Slovanů: bělorus. *Баба з возу – каню лягчэй; Баба з калёс – каню свята*; ukr. *Баба з voza – кобилі легше*; pol. *Baba z woza koniom lzej*; sloven. *Baba z voza, vozu l'áhšie* aj. Prísloví se přitom aktivně variuje. Tak např. v ukrajinštině je zaznamenáno 9 různých typů variant, z nichž některé jsou velmi staré: *Баба з voзу*

– коням легше; Баба з возу – возу легше; Баба з возу – спицям легше; Баба з возу – колесам легше; Баба з возу – велика зрада, на возі легше – кобила рада; Баба на віз – віз скрипить, баба з воза – віз летить; Баба з воза – кобила на ковбаси; Кума з воза – коням легше (Прислів'я та приказки 2, 143). Rozsah rozšíření přísloví a jeho aktivní obměňování naznačují určitou univerzalitu přežívající „filozofie“, která je v něm zakotvena.

Právě slovanské varianty umožňují pochybovat o původu přísloví z výše zmíněné anekdoty, protože v nich „postava“, která opustila vůz, není jen ženou, ale také kozou, někdy také „neštěstí“: pol. *Koza z wozu koniom lżej; Koza z woza kołom lżej*; sloven. *Koza z vozu, vozu lehčejši; Bieda z wozu koniom lżej. Koza* přitom docela často vystupuje v slovanských příslovích jako zvíře, které je násilím a svým odporem přepravováno právě na voze, např.: *Захочет коза сена, будет у воза*; pol. *Przyjdzie koza do woza*. Srov. také „párování“ slov *козу – возу*, provokované rýmem: *He учи козу, сама стянет с возу*. Jelikož v polštině toto přísloví má jeden z nejstarších záznamů – od roku 1618, a co je nejdůležitější, má aktivní variabilitu (*Nowa księga przysłów...* t. 1, s. 33), tím se potvrzuje hypotéza V. Flajšhanse o jeho výpůjčení z polštiny.

Jeho záznamy jak v českém, tak ve slovenském jazyce svědčí o aktivní východo-západní slovanské paremiologické interakci, interakci od středověku.

2. Neměla bába trampoty, koupila si prase Č² 633, K II 855b atd.: jest polské *nie miała baba kłopotu, kupiła sobie prosię* Č² 633 (t. 1, s. 246).

Jak lze vidět, zde je přiřazení přísloví k polskému zdroji přímočaré, stejně jako otazník, který často v sbírce V. Flajšhanse obsahuje odkazy na *Mudrosloví národu slovanského* F.L. Čelakovského (kódované ve zkratce slovníku Č²).

Historie tohoto přísloví potvrzuje správnost Flajšhansovy diagnózy, že v českém je to polonismus. Přísloví zachovalo ve svém složení starou společnou slovanskou podobu jména prase – *порося*. Praslovanská přípona *-ę dříve byla velice aktivní – srov. rus. *теля – телёнок – телята, козля – козлёнок – козлята, зверя – зверё-*

нок (зверёныш) – *зверята, котя – котёнок – котята, волча – волчёнок – волчата, робя – ребёнок – ребята* aj. Proto ve mnohých slovanských jazycích toto přísloví má právě takovou starobyrou formu slova: rus. *Не было у бабы хлопот, так купила порося*; bělorus. *Не мела баба клопату, дык купіла парася*; ukr. *Не мала баба клопоту, та купила порося*; pol. *Nie miała baba kłopotu – kupiła sobie prosię (cielę)*; bulh. *Нямала баба работа, че си купи́ла прасенце*; srbsk. *Немала баба бриге, на купила прасе*. Přísloví je známo v různých variantech: *Не было у бабы хлопот, купила порося; Не знала баба горя, купила баба порося; Не знала баба горя, родила порося* aj. Smysl přísloví je poměrně transparentní, protože všichni chápou, že pěstování prasat je věci obtížnou. Některé varianty však upřesňují potíže, jimž čelila žena, která si koupila prase. Zřejmě se ukázalo, že bylo nemocné, prašivé: *Не было у бабы пуску, так купила шелудивое порося*, proto se chovalo nepokojně, vrískalo: *Не было у бабы визгу, так (да) купила порося*. To je detalizováno také variantami přísloví u dalších Slovanů. Takové je rozšířené polské přísloví *Baba prosię kupiła, nie miała kłopotu, Dziś jej we dnie w nocy doma i u płotu kwiczy; Nie miała baba kłopotu – kupiła sobie prosię: prosię w kwik, baba w krzyk; Nie miała baba kłopotu – kupiła se parsywe prosię: prosię kwicy, baba krzycy*. Přísloví je známé v polštině už od r. 1618, nejvíce ve variantě, kde žena nakupuje právě prašivé, nemocné prase: *Nie miała baba kłopotu – kupiła sobie parszywe prosię*. Očividně přísloví pochází z populární anekdoty o jedné bezstarostné ženě, která si koupila nejen prase (které jako potomek „špinavého“ zvířete potřebuje značnou péči), ale dokonce ošuntělé a prašivé. Unavená z těchto trampot, bába „léčí“ neposlušné prase holí. Odtud vyvěrá žertovně ironické zbarvení přísloví (*Nowa księga przysłów...* t. 1, s. 40–41).

3. Vyšel (s dobrú), jako čáp z konopí; vyšel co čáp z konopí; vyšel z dobrý, co čáp z konopí; vyšel z dobré, co čáp z konopí; vyšel z dobré, jako čáp z konopí; vyšel čáp z konopí („t. vyšel z pletek“]. t.); v omylu svém trvá, nevědouc z něho kudy kam, co čáp z konopí; co čáp z konopí vyvážnauti (t. z těžka ujíti) XVII PAM. KUT; auřednik

vyvázl z toho co čáp z konopí XVII; tak jako čáp z konopí vyvázl atd. „znamená též: odbyli ho, táhne po svých jsa zahanben“. Srovn. konopie 1, 571: *Vyrval se, jak Filip z konopí*. Také polsky: *Wyrwal się jak Filip z konopiz* z Lindého (t. 1, s. 79).

Zde, jak lze vidět, V. Flajšhans konstatuje, že české výrazy jsou podobné polštině a jsou převzaty ze slovní zásoby B. Lindeho, avšak uvádí, že už samotné velmi hojné množství českých variant známých od 17. století, kde je jméno *Filip* nahrazeno jménem ptáka *čáp*, zpochybňuje diagnózu tohoto ustáleného přirovnání jako pří-
mého polonismu. F.L. Čelakovský cituje „historickou“ verzi původu českého a polského výrazu, jehož hrdinou je jistý pan Filip z Konopí, který úspěšně bojoval proti Turkům za krále Albrechta, Casimira a Alexandra, ale byl zdánlivě znectěn a zesměšněn v Sejmu kvůli nešťastnému jeho nezdařilému projevu. F.L. Čelakovský přitom oprávněně pochybuje o etymologické pravosti takového výkladu z důvodu, že jméno Filip je v českém jazyce nahrazeno slovem *čáp* a podobné rčení je známé také v ukrajinštině – *вирвався як Пилип з конопель* (Čelakovský 1949, s. 594–595). Z toho vyplývá, že kvalifikace tohoto rčení v českém jazyce jako polonismu je pochybná.

Zdá se, že máme před sebou staré lidové ustálené přirovnání společné pro východo-západo-slovanský areál. To dokazuje jeho aktivní variabilita v ukrajinském, běloruském a ruském jazycích: ukr. *вирвався як гола з конопель, вирвався як заць з конопель, вирвався як з конопель, вирвався як Пилип з конопель, вирвався як сень з конопель* (Прислів'я та приказки t. 4, s. 158–159); bělorus. *выскачыў як Піліп з канпель* (Янкоўскі 1962, s. 400); rus. kubanské *бегать как Микита в коноплях* ‘o osobě, která trpí průjmem’, *запутаться как Микита в коноплях* ‘o osobě, která se v něčím (paří, křoví, provazech apod.) upoutala’, ‘o osobě, která se dostala do těžké, beznadějně situace’, *зараховаться как Микита в репяхах* ‘o osobě, která ne ví, jak se dostane z úzkých’, *сидеть как Микита в коноплях (в репяхах)* ‘o osobě, která neví, jak se dostane z úzkých’, ‘o osobě, dlouho hloubajícím na něčem malicherném, mizerném’, *сидеть как Настя в коноплях (в коноплях)* ‘totéž’, kostromské *засесть как младен в коноплѣ* ‘o tom, kdo je

příliš upoután něčím, věnuje mu hodně času’, rjazanské *сидеть как Никита в коноплях (в конопях)* ‘o netečně sedící hloupé osobě’, novgorodské *запутаться как Никита в коноплях* ‘zalhat se, ztratit se v lži’, *запутаться как петух в коноплях* ‘o zmatené osobě (Мокиенко, Никитина 2008, s. 394, 437) aj. Areálová „dalekosáhlost“ tohoto přirovnání vede ho až za hranice východoslovansko-západoslovanské zóny, jak dokládají litevské paralely (Grigas 1987, s. 397).

Ve zvláštní eseji o tomto výrazu zaznamenává A.A. Ivčenko jeho dřívější (1562) zachycení v polském jazyce a předpokládá, že pochází z pohraničních polsko-ukrajinských území a právě odtud proniká do dalších slovanských jazyků. Spojuje ho s představami o omamujících vlastnostech konopí (Івченко 1996, s. 100–103). Podle jiné verze, důvody pro sezení nebo skákání Filipa a dalších v konopí nemusí být nutně spojeny s prožíváním narkotických účinků této rostliny, nýbrž s východoslovanským obřadem usazovat dítě na konopišti, což prý mělo dobré účinky, např., dítě začalo chodit aj. (Березович, Леонтьева 2004). Jak je patrné, konečná etymologická interpretace tohoto výrazu ještě stále čeká na rozluštění. Tím spíše, že jeden z nejspolehlivějších zdrojů polské paremiologie tvrdí, – a také nikoliv bezdůvodně:

Przysłowie, błędnie objaśniane (m.in. w *Panu Tadeuszu*) jako aluzja do imienia; wywodzi się z Białorusi, gdzie *filip* znaczy *zajac* (*Nowa księga przysłów...* t. 1, s. 566).

V každém případě jeho areál, dávná fixace a varianty v českém jazyce umožňují, jak se zdá, mluvit o relativně nezávislé genezi společné jak pro východní, tak pro západní Slované.

Bez ohledu na to, jak těžké je sledování cest pronikání polonismů do českého jazyka, jedno je nepochybné: česko-polské a polsko-české mezijazykové vztahy mají hlubokou historii. V jejím průběhu se měnily vektory těchto vztahů, jejich charakter a intenzita. Tak, v období rozkvětu staročeského spisovného jazyka právě čeština byla zdrojem obohacení polského lexikonu, ale během českého národního Obrození polština vrátila češtině své slovanské dědictví i s úroky.

Taková organická symbióza je způsobena nejen mnoha společnými „evropskými zkušenostmi“ obou národů, ale také mocnou setrvačností, kterou polština a čeština získaly už v praslovanském období.

Literatura

- Balowska G., 2001, [rec.] *Teresa Zofia Orłoś, Czeskie odrodzenie narodowe i językowe, Kraków 2000, 85 s.* „Bohemistyka” I, nr 1, s. 90–94.
- Basaj M. 1966, *Bohemizmy w języku pism Marcina Krowickiego*, Wrocław: Ossolineum.
- Basaj M., Siatkowski J., 1964–1976, *Przegląd wyrazów uważanych w literaturze naukowej za bohemizmy*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” X (1964), s. 60–75; XI (1965); XII (1966), s. 66–82; XIII (1974), s. 5–36; XIV (1974), s. 5–41; XV (1976), s. 5–41.
- Basaj M., Siatkowski J., 1967–1972, *Przegląd wyrazów uważanych w literaturze naukowej za bohemizmy*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. VI (1967), s. 7–24; t. VII (1967), s. 5–31; t. VIII (1969), s. 5–33; t. IX (1970), s. 5–35; t. X (1971), s. 5–34; t. XI (1972), s. 5–46.
- Basaj M., Siatkowski J., 2006, *Bohemizmy w języku polskim: słownik*, Warszawa: Wydział Polonistyki. Uniwersytet Warszawski.
- Basaj M., Siatkowski J., 1991, 2002, 2007, 2010, *Słownik czesko-polski*, Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna [wyd. 1 – 1991, wyd. 2. poprawione – 2002, wyd. 3 – 2007, wyd. 4 – 2010].
- Dunaj B., 1977, *Zapożyczenia czeskie w polszczyźnie XII–XIII wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 451. Prace Językoznawcze” 52, s. 27–38.
- Flajšhans V., 1911–1913, *Česká přísloví. Sbirka přísloví, přípovědek a pořekadel lidu Českého v Cechách, na Moravě a v Slezsku. I. Prísloví staročeská*, díl I (A–N), díl II (O–Ru). Praha.
- Flajšhans V., 2013, *Česká přísloví. Sbirka přísloví, přípovědek a pořekadel lidu Českého v Cechách, na Moravě a v Slezsku. Díl I. Prísloví staročeská*. Díl I (A–N), díl II (O–Ru). 2., rozšířené vydání. Předmluva V. Mokienko, komentáře V. Mokienko, L. Stěpanova. Editors V. Mokienko, L. Stěpanova. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Jacobson R. [pseud. Olaf Jansen], 1939, *Český podíl na církevněslovanské kultuře*, [in:] *Co daly naše země Evropě a lidstvu. Od slovanských věrozvěstů k národnímu obrození*. Praha: Evropský literární klub, s. 9–20.
- Matla M., 2012, *Czeskie wpływy kulturowe w języku i piśmiennictwie państwa piastowskiego (od X do XIV wieku) w świetle historiografii polskiej* „Historia Słavorum Occidentalis”, nr 2(3), s. 210–233.
- Nehring W. 1876, *Über der Einfluss der alttschechischen Literatur auf die altpolnische*. „Archiv für slavische Philologie” 1, s. 60–81.

- Nitsch K., 1933, 1954, *Przyczynki do charakterystyki polskich czechizmów* [przedruk w: idem, *Wybór pism polonistycznych*, t. I, Wrocław 1954, s. 219–225].
- Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, 1969–1978, red. J. Krzyżanowskiego, t. 1–4. Warszawa.
- Orłoś T.Z., 2000, *Czeskie odrodzenie narodowe i językowe*, Kraków.
- Reczek J., 1968, *Bohemizmy leksykalne w języku polskim do końca XV wieku. Wybrane zagadnienia*, Wrocław.
- Skorupka S., 1958, *Idiomatyzmy frazeologiczne w języku polskim i ich geneza*. „Славянская филология” [Москва], т. 3. с. 124–155.
- Stieber Z., 1955, *Wpływ czeszczyzny na kształtowanie się polskiego języka literackiego*, [w:] *Česko-polský sborník vědeckých prací II*, Praha 1955, s. 27–34.
- Абисогомян И., 2009, *Становление чешской лексикографии в эпоху национального возрождения: традиции и новаторство*. Tartu: издательство Тартусского университета.
- Березович Е. Л., Леонтьева Т. В., 2004, *Языковой образ дурака: этнолингвистический аспект*, [в:] *Язык культуры: Семантика и грамматика. К 80-летию со дня рождения академика Никиты Ильича Толстого (1923–1996)*. Москва, с. 368–384.
- Івченко А. О., 1996, *Українська народна фразеологія: ареали, етимологія*. Харків: Око.
- Лилич Г. А., 1982, *Роль русского языка в развитии словарного состава чешского литературного языка (конец XVIII–начало XIX века)*. Ленинград: издательство Ленинградского университета.
- Лилич Г. А., 2016, *Роль русского языка в развитии словарного состава чешского литературного языка (конец XVIII–начало XIX века)*. Под ред. А. Бириха, Х. Вальтера, В. М. Мокиенко. Санкт-Петербург–Greifswald–Heidelberg.
- Мокиенко В. М., Никитина Т. Г., 2008, *Большой словарь русских сравнений. Более 45 000 образных выражений*. Под общей редакцией В. М. Мокиенко. Москва: ЗАО ОЛМА Медиа Групп.
- Мокиенко В. М., Никитина Т. Г., Николаева Е. К. 2010, *Большой словарь русских пословиц. Около 70 000 пословиц*. Под общей редакцией В. М. Мокиенко. Москва: ОЛМА Медиа Групп.
- Прислів'я та приказки*, 1989–1991, Упорядник М. М. Пазяк, т. 1. *Природа. Господарська діяльність людини*. 1989; т. 2. *Людина. Родинне життя. Рисичарактеру*. 1990; т. 3. *Взаємини між людьми*. 1991; т. 4. *Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток*. Казань: Наукова думка.
- Янкоўскі Ф. М., 1962, *Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы*. Выд. 2-е. Мінск.